

Article history:

Received 02 November 2024

Revised 05 December 2024

Accepted 15 December 2024

Published 21 December 2024

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 14, Issue 56, pp 53-67

ISSN: 2251-9726

The Role of the Khwarazmians in the Internal Affairs of the Ayyubids and the Struggle Against the CrusadersLeyli. Abdi¹, Taher. Babaei^{2*}¹ PhD Student of History and Civilization of Islamic Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran² Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

* Corresponding author email address: Taherbabaei@um.ac.ir

A r t i c l e I n f o

A B S T R A C T

Article type:*Original Research***How to cite this article:**

Abdi, L., & Babaei, T. (2024). The Role of the Khwarazmians in the Internal Affairs of the Ayyubids and the Struggle Against the Crusaders. *Quarterly Research Journal of Islamic History*, 14(56), 53-67.



© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Following the flight of Jalāl al-Dīn Khwarazmshāh from the Mongols to the Jazira and Lesser Armenia and his subsequent death, the Khwarazmian army—numbering approximately twelve thousand soldiers—was left without a commander. This army soon attracted the attention of neighboring rulers. The present study examines the role of the remnants of the Khwarazmian army in the internal developments of the Ayyubid realm and in the struggle against the Crusaders. Using reliable historical sources, this research investigates the relations between the Khwarazmian forces and the Ayyubids, and explores the role of the Khwarazmians in developments related to the Crusades. The findings indicate that the Khwarazmian army became a sought-after military force among Ayyubid emirs. The Ayyubids sought both to restrain this army and to employ it in confronting their own enemies. Although the insubordination of the Khwarazmians caused divisions among regional rulers and compelled Muslim rulers to expend part of their resources to suppress their disturbances, a change in the conduct of this army gradually enabled their participation in the Crusades. Their most significant role was the defeat of the Crusaders and the recapture of Jerusalem in 1244 CE.

Keywords: Ayyubids, Jerusalem, Crusades, Khwarazmians, Crusaders.

EXTENDED ABSTRACT

Following the flight of Jalal al-Din Khwarazmshah from the Mongols to the islands and Lesser Armenia, and his subsequent death, the Khwarazmian army—numbering around twelve thousand soldiers—was left without a commander and became a formidable military force that attracted the attention of neighboring rulers. The present study examines the role of the remnants of the Khwarazmian army in the internal developments of the Ayyubid realm and their involvement in the struggle against the Crusaders. Using credible historical sources, the research explores both the relationship between the Khwarazmian forces and the Ayyubids, and their influence on events related to the Crusades. Findings indicate that the Khwarazmian army became a highly sought-after military power by Ayyubid princes who sought to control and utilize their strength against their enemies. Although the Khwarazmian troops' acts of disobedience initially caused divisions among regional rulers and forced Muslim leaders to expend their strength in quelling their unrest, a change in the army's behavior eventually enabled them to play a decisive role in the Crusades—most notably leading to the defeat of the Crusaders and the recapture of Jerusalem.

Following the flight of Jalal al-Din Khwarazmshah from the Mongols to the islands and Lesser Armenia, and his subsequent death, the Khwarazmian army—numbering around twelve thousand soldiers—was left without a commander and became a formidable military force that attracted the attention of neighboring rulers. The present study examines the role of the remnants of the Khwarazmian army in the internal developments of the Ayyubid realm and their involvement in the struggle against the Crusaders. Using credible historical sources, the research explores both the relationship between the Khwarazmian forces and the Ayyubids, and their influence on events related to the Crusades. Findings indicate that the Khwarazmian army became a highly sought-after military power by Ayyubid princes who sought to control and utilize their strength against their enemies. Although the Khwarazmian troops' acts of disobedience initially caused divisions among regional rulers and forced Muslim leaders to expend their strength in quelling their unrest, a change in the army's behavior eventually enabled them to play a decisive role in the Crusades—most notably leading to the defeat of the Crusaders and the recapture of Jerusalem.

Following the flight of Jalal al-Din Khwarazmshah from the Mongols to the islands and Lesser Armenia, and his subsequent death, the Khwarazmian army—numbering around twelve thousand soldiers—was left without a commander and became a formidable military force that attracted the attention of neighboring rulers. The present study examines the role of the remnants of the Khwarazmian army in the internal developments of the Ayyubid realm and their involvement in the struggle against the Crusaders. Using credible historical sources, the research explores both the relationship between the Khwarazmian forces and the Ayyubids, and their influence on events related to the Crusades. Findings indicate that the Khwarazmian army became a highly sought-after military power by Ayyubid princes who sought to control and utilize their strength against their enemies. Although the Khwarazmian troops' acts of disobedience initially caused divisions among regional rulers and forced Muslim leaders to expend their strength in quelling their unrest, a change in the army's behavior eventually enabled them to play a decisive role in the Crusades—most notably leading to the defeat of the Crusaders and the recapture of Jerusalem.

Following the flight of Jalal al-Din Khwarazmshah from the Mongols to the islands and Lesser Armenia, and his subsequent death, the Khwarazmian army—numbering around twelve thousand

soldiers—was left without a commander and became a formidable military force that attracted the attention of neighboring rulers. The present study examines the role of the remnants of the Khwarazmian army in the internal developments of the Ayyubid realm and their involvement in the struggle against the Crusaders. Using credible historical sources, the research explores both the relationship between the Khwarazmian forces and the Ayyubids, and their influence on events related to the Crusades. Findings indicate that the Khwarazmian army became a highly sought-after military power by Ayyubid princes who sought to control and utilize their strength against their enemies. Although the Khwarazmian troops' acts of disobedience initially caused divisions among regional rulers and forced Muslim leaders to expend their strength in quelling their unrest, a change in the army's behavior eventually enabled them to play a decisive role in the Crusades—most notably leading to the defeat of the Crusaders and the recapture of Jerusalem.

Following the flight of Jalal al-Din Khwarazmshah from the Mongols to the islands and Lesser Armenia, and his subsequent death, the Khwarazmian army—numbering around twelve thousand soldiers—was left without a commander and became a formidable military force that attracted the attention of neighboring rulers. The present study examines the role of the remnants of the Khwarazmian army in the internal developments of the Ayyubid realm and their involvement in the struggle against the Crusaders. Using credible historical sources, the research explores both the relationship between the Khwarazmian forces and the Ayyubids, and their influence on events related to the Crusades. Findings indicate that the Khwarazmian army became a highly sought-after military power by Ayyubid princes who sought to control and utilize their strength against their enemies. Although the Khwarazmian troops' acts of disobedience initially caused divisions among regional rulers and forced Muslim leaders to expend their strength in quelling their unrest, a change in the army's behavior eventually enabled them to play a decisive role in the Crusades—most notably leading to the defeat of the Crusaders and the recapture of Jerusalem.

نقش خوارزمیان در مناسبات داخلی ایوبیان و مبارزه با صلیبیان

لیلی عبدی^۱، طاهر بابائی^{۲*}

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Taherbabaei@um.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

عبدی، لیلی، و بابائی، طاهر. (۱۴۰۳). نقش خوارزمیان در مناسبات داخلی ایوبیان و مبارزه با صلیبیان. پژوهشی نامه تاریخ اسلام، ۱۴ (۵۶)، ۶۷-۵۳.



© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

با فرار جلال الدین خوارزمشاه از مقابل مغولان به جزیره و ارمنیه صغیر و قتل او، سپاهیان خوارزمشاه که شمار آنان حدود دوازده هزار نفر بود، بدون فرمانده ماند. این سپاه مورد توجه حکمرانان هم جوار قرار گرفت. مسئله پژوهش حاضر بررسی نقش بقایای سپاه خوارزمشاهی در تحولات داخلی قلمرو ایوبیان و مبارزه با صلیبیان است. در این بررسی با بهره گیری از منابع معتبر تاریخی تلاش شد تا ضمن مطالعه روابط سپاه خوارزمشاهی با ایوبیان، به نقش سپاه خوارزمشاهی در تحولات مربوط به جنگ های صلیبی پرداخته شود. یافته های پژوهش نشان می دهد که سپاه خوارزمشاهی به نیروی نظامی مورد تقاضا از جانب امیران ایوبی تبدیل شد. ایوبیان در پی مهار این سپاه و بهره گیری از آن برای مقابله با دشمنان خود بودند. با وجود اینکه نافرمانی های سپاه خوارزمشاهی، سبب تفرقه میان حاکمان منطقه شد و بخشی از نیروی حاکمان مسلمان صرف دفع آشوب آنان شد، اما با تغییر رفتار این سپاه، به تدریج زمینه نقش آفرینی آنان در جنگ های صلیبی فراهم شد. مهم ترین نقش این سپاه شکست صلیبیان و بازپس گیری بیت المقدس در سال ۶۴۲ بود.

کلیدواژه ها: ایوبیان، بیت المقدس، جنگ های صلیبی، خوارزمشاهیان، صلیبیان.

درآمد

خوارزمشاهیان، از خاندان های حاکم بر ایران بودند که در فاصله سال های ۴۹۱ تا ۶۲۸ هجری بر ناحیه خوارزم و محدوده وسیعی از ولایات شرق عالم اسلامی فرمانروایی کردند. پس از شکست سلطان جلال الدین خوارزمشاه (حک. ۵۹۶-۶۲۸) از مغولان، و فرار او به جبل الاکراک (در نزدیکی میافارقین)، سربازانی که همراه او بودند، پراکنده شده و به دسته های متعددی تقسیم شدند (الدواداری، ۱۴۴۲، ج. ۷، ص. ۲۰۳؛ طغوش، ۱۳۸۰، ص. ۳۱۳). از آن میان، یکی از خویشاوندان جلال الدین به همراه گروهی که همراه او بودند، نزد الملک المظفر

شهاب‌الدین غازی - حاکم میافارقین - رفتند. گروه دیگر نیز شامل همسر سلطان، کنیزان، خادمان و بخش زیادی از سربازان، به شهر حران رفتند. گروه‌های دیگری از خوارزمیان نیز در نصیبین، موصل، سنجار، اربل و دیگر مناطق استقرار یافتند و مورد توجه حکومت‌ها و رعایای منطقه قرار گرفتند که به دنبال رفع کمبود نیروی انسانی مورد نیاز خود بودند (ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۴، ص. ۳۲۵). گفتنی است که بخش قابل توجهی از خوارزمیان نیز به بلاد سلجوقیان روم رفتند و به خدمت سلطان علاءالدین کیقباد بن کیخسرو درآمدند (ابن بی‌بی، ۱۳۹۰، ص. ۳۸۸). مسئله این پژوهش، بررسی نقش بقایای سپاه خوارزمشاهی حاضر در جزیره و شام در تحولات مرتبط با ایوبیان و جنگ‌های صلیبی است. در بررسی علمی این مسئله، تلاش شده تا با رویکرد توصیفی و تحلیلی و به روش مطالعه کتابخانه‌ای ضمن استخراج داده از منابع اصلی تحقیق، به پرسش اصلی: «بقایای سپاه خوارزمشاهی چه نقشی در تحولات داخلی ایوبیان و جنگ‌های صلیبی داشته است؟»، و به پرسش‌های فرعی: «روابط خوارزمیان با ایوبیان پیش از حملات به صلیبیان چگونه بود؟»، «هدف متقابل خوارزمیان و ایوبیان از برقراری روابط چه بود؟»، «نقش‌آفرینی خوارزمیان در درگیری‌های داخلی ایوبیان چگونه بود؟» و «خوارزمیان چه نقشی در مقابله با صلیبیان داشتند؟» پاسخ منطقی و علمی داده شود.

پیشینه پژوهش

خوارزمشاهیان از سلسله‌هایی بودند که اطلاعات تاریخی در مورد آن اندک است. به نظر می‌رسد بخشی از این کمبود، به دلیل کوتاهی دوره حکومت این سلسله و کمبود مورخان و نویسندگان آن دوره بوده است. همچنین به سبب حمله گسترده مغولان، نابودی برخی از آثار مربوط به خوارزمشاهیان محتمل است. با توجه به جستجوهای که در این زمینه انجام شد، سرنوشت نهایی خوارزمشاهیان پس از فروپاشی و اهمیت تاریخی آن از جمله موضوعاتی است که کمتر مورد توجه محققان و مورخان قرار گرفته است. اگرچه در دهه‌های اخیر آثاری به زبان عربی درباره خوارزمشاهیان نوشته شده که از جمله آنها می‌توان به کتاب *الدولة الخوارزمية نشأتها و علاقاتها مع الدول الإسلامية، نظمها والعسکریه و الاداریه از العبود (۱۹۸۷)*؛ *الدولة الخوارزمية و المغول اثر حمدی (بی‌تا)* و *التاریخ السیاسی للدولة الخوارزمية* نوشته صبره (۱۴۰۷) اشاره کرد. آثار مذکور بیشتر معطوف به تاریخ سیاسی خوارزمشاهیان و روابط خارجی آن در زمانی است که این دولت، حیات سیاسی داشته است. از این میان مقاله «خوارزمیه پس از خوارزمشاهیان» نوشته سرافرازی (۱۳۸۷ش) به رابطه خوارزمیان با ایوبیان و مسیحیان اشاره کرده، اما موضوع پژوهش حاضر به شکل دقیق و جامع مورد بررسی قرار نگرفته است. «نقش و تأثیر ترکان خوارزمی در آناتولی و خاور نزدیک»^۱ اثر، مقاله دیگری است که به حضور باقی‌مانده سپاه خوارزمی در قلمرو سلجوقیان پرداخته و در آن به روابط سلاطین سلجوقی، درگیری‌ها و همراهی دو طرف پرداخته شده اما نقش‌آفرینی خوارزمیان در قلمرو ایوبیان و مواجهه با صلیبیان، مورد بررسی قرار نگرفته است. از میان پژوهش‌های انگلیسی نیز می‌توان به مقاله مفصل هیلن‌براند^۲ (۲۰۲۲) اشاره کرد که در آن به شکل تخصصی به تاریخ بیت‌المقدس در عصر ایوبی توجه کرده و اشاره کوتاهی نیز به حضور نیروهای خوارزمی در فتح بیت‌المقدس داشته است. همچنین ولش^۳ (۲۰۱۶)، در مقاله‌ای به شکل تخصصی، نبرد لافوربیه یا هربیا را بررسی کرده و اطلاعاتی را در خصوص همکاری ملک الصالح با نیروهای خوارزمی در تصرف بیت‌المقدس آورده است. یکی از نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به پژوهش حاضر مقاله، «نقش خوارزمیان سوریه در

^۱. Harezmli Türklerin Anadolu Ve Yakınođu'daki Roller ve Tesirleri.

^۲. Hillenbrand.

^۳. Welsh.

نبرد با صلیبیان و بازپس گیری بیت المقدس^۱ نوشته حسن گییک‌اوغلو (۱۹۹۴) است که به‌رغم نزدیکی موضوع و مطالب، این مقاله چندان با قواعد نگارش آثار علمی همساز نبوده و بدون چکیده، نتیجه و فهرست منابع است. بدنه اصلی آن مقاله را غالباً پژوهش‌هایی نظیر مقالات دایره‌المعارفی تشکیل می‌دهد و شمار معدودی از منابع اصلی به شکل گذرا مورد استفاده بوده‌است. از دیگر مطالعات انجام شده، کتاب صبری (۱۴۱۹) است که سرگذشت واپسین خوارزمشاهیان را به‌خوبی مورد بررسی قرار داده است. اگرچه در آن پژوهش نیز به روابط خوارزمیان با ایوبیان و نتیجه این همکاری که بازپس‌گیری بیت‌المقدس از صلیبیان بود، پرداخته شده، اما هدف نویسنده تمرکز روی این موضوع نیست؛ بلکه گزارشی از سیر تحرکات سپاه خوارزمشاهی در منطقه شام و جزیره ارائه کرده و تنها به گوشه‌هایی از نقش خوارزمیان در جنگ‌های صلیبی توجه کرده است. با توجه به خلأ پژوهشی درباره این موضوع، تحقیق حاضر تلاش کرده تا به رابطه خوارزمیان با مهم‌ترین نیروهای سیاسی و نظامی مجاور از جمله ایوبیان و مهم‌تر از آن نقش آنان در جنگ‌های صلیبی توجه کند. بیشتر پژوهش‌های درباره جنگ‌های صلیبی، حکومت‌های مسلمان درگیر در این نبردها را محور بحث قرار داده‌اند و بررسی نقش خوارزمیان در این پژوهش‌ها توجه نکرده‌اند که از این میان می‌توان به تاریخ جنگ‌های صلیبی نوشته رانسیمان (۱۳۷۱)، جنگ‌های صلیبی نوشته عودی (۱۳۹۰ش) و جنگ‌های صلیبی نوشته ناصری طاهری (۱۴۰۱ش) اشاره کرد.

لازم به ذکر است، استفاده از عبارت «خوارزمیان» در این پژوهش به باقی‌مانده سپاه خوارزمشاهی پس از قتل جلال‌الدین اشاره دارد.

مناسبات سپاه خوارزمی با ایوبیان

پس از سقوط خوارزمشاهیان، بخش عمده‌ای از سپاه آنان به سرکردگی قیرخان، برکه خان، کشلوخان و صاروخان در قلمرو سلجوقیان روم اقامت گزیدند. بزرگی این سپاه و خطر بالقوه آن، واکنش علاءالدین کیقباد سلجوقی روم (حک. ۶۳۵-۶۱۷) را در پی داشت. او فرمانده لشکر خود را نزد خوارزمیان و رهبرشان قیرخان فرستاد و آنان را به مصالحه دعوت کرد و اطمینان داد که برای استقرار آنان در قلمرو سلجوقیان کوشا باشد (ابن بی‌بی، ۱۳۹۰، ص. ۳۸۸). علاءالدین کیقباد علاوه بر هراس از این نیروها، به‌منظور تقویت نیروهای خود در مقابل مغولان تصمیم گرفت تا از وجود نیروهای خوارزمی استفاده کند؛ بنابراین دوازده هزار^۲ سوار خوارزمی به سپاه سلجوقی پیوستند (ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۵، ص. ۱۳۵).

سلطان سلجوقی مناطقی را به امیران بزرگ خوارزمی اقطاع داد (ابن بی‌بی، ۱۳۹۰، ص. ۳۸۸).^۳ هدف وی این بود که همه آنان را در مکانی مشخص متمرکز و مهار کند تا ضمن جلوگیری از تنش‌زایی، از قدرت نظامی آنان برای اهداف توسعه‌طلبانه خود در قلمرو همسایگان جنوبی، به‌ویژه ایوبیان، استفاده کند (صبری، ۱۴۱۹، ص. ۴۸). اتحاد خوارزمیان با سلجوقیان تا سال ۶۳۴ و تخت‌نشینی غیاث‌الدین کیخسرو به جای پدر تداوم داشت. در ماجرای جانشینی غیاث‌الدین، برخی از امرای خوارزمشاهی با جلوس او به مخالفت پرداخته و علیه حکومت سلجوقی شوریدند. در واقع مخالفت با سلطنت غیاث‌الدین بهانه بود و هدف اصلی خوارزمشاهیان این بود که انتقام سلطان جلال‌الدین را از برخی امرای سلجوقی -که در وقت نیاز به او کمک نکرده بودند- بگیرند. بنابراین اتحاد خویش با امرای سلجوقی را برهم

^۱. Suriye'deki Harezmliler'in Haçlılarla Mücadelede ve Kudüs'ün Geri Alınmasındaki Roller.

^۲. تعداد این سپاه از ده هزار (ابن العبري، ۱۹۸۶، ص. ۲۷۶) تا دوازده هزار (ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۴، ص. ۳۲۵) متغیر ثبت شده‌است.

^۳. در این واگذاری‌ها، ارزنتان به غایرخان، آماسیه به برکه خان، لارنده به گوجلو سنگوم و نیغده به ییلان‌بوغا اقطاع داده شد و مقرر شد تا دیگران نیز چنین اقطاعی دریافت کنند (Gül, 2006, p. 98).

زدند و به تاخت‌وتاز در منطقه پرداختند؛ پس از تخریب آنجا به سوی رها و حران رفته و به خدمت ایوبیان درآمدند (الدواداری، ۱۴۴۲، ج. ۷، ص. ۳۱۹؛ طقوش، ۱۳۸۰، ص. ۳۰۱؛ Muratbaevich Abdirimov, 2002. P. 51-48).

در آن روزها بازماندگان ایوبی پس از العادل ایوبی، هر یک در بخش‌های مختلف شام و مصر و جزیره، داعیه حکومت داشتند. مصر در دست الکامل محمد، دمشق، قدس، طبریه و اردن در اختیار المعظم عیسی و جزیره، میافارقین، خلاط و توابع آن نیز در تسلط الاشرف موسی بود. رها در تسلط شهاب‌الدین غازی و قلعه جعبر نیز در اختیار حافظ ارسلان شاه بود. هر یک از این مدعیان در سرزمین‌های خود مستقر بودند و در ابتدا تا حدی با یکدیگر روابط دوستانه‌ای داشتند (ابن اثیر، ۱۹۸۷، ج. ۱۰، ص. ۳۸۴؛ طقوش، ۱۳۸۰، ص. ۳۰۱). به مرور زمان، امرای ایوبی درگیر منازعات داخلی شدند و هر یک از آنان در صدد کسب امتیاز بیشتر برآمدند. ایوبیان در چنین برهه‌ای که از یک طرف درگیر جنگ‌های صلیبی بودند و از طرف دیگر خطر جدیدی به نام خوارزمیان آنان را تهدید می‌کرد، نیازمند اتحاد بودند. تصرف برخی مناطق از جمله حران، رها و رقه توسط خوارزمیان، ایوبیان را به وحشت انداخته بود. الملك الصالح نجم‌الدین ایوب بن کامل که در زمان پدرش بر قسمت شمالی جزیره حکومت می‌کرد، در برابر مشکلی به نام خوارزمیان قرار گرفت. او با ورود ناگهانی خوارزمیان غافلگیر شده بود (ابن بی‌بی، ۱۳۹۰، ص. ۴۱۷). الملك الصالح سعی کرد تا رویکردی مسالمت‌آمیز با آنان داشته باشد؛ چراکه با این سیاست، ضمن ممانعت از تهاجم آنان، موقعیت خود را نیز با بهره‌گیری از سپاه خوارزمی تقویت می‌کرد؛ بنابراین در راستای این هدف، مناطقی را به آنان اقطاع داد (الدواداری، ۱۴۴۲، ج. ۷، ص. ۳۳۱).

به مرور زمان رابطه خوارزمیان با الملك الصالح تیره شد. خوارزمیان در ازای خدماتی که به الملك الصالح کرده بودند، انتظار پاداش داشتند. در این میان مرگ الکامل، پدر الملك الصالح نجم‌الدین نیز سبب شد تا خوارزمیان از اطاعت وی سرپیچی کنند (مقریزی، ۱۹۹۷، ج. ۱، ص. ۳۸۴). آنان با حرکت به سوی حران، بر بلاد جزیره تسلط یافتند و با حاکم ماردین متحد شدند (ابن العدیم، ۱۴۲۵، ج. ۲، ص. ۶۸۹؛ عمادالدین خلیل، ۱۴۰۰، ص. ۱۹۱). الملك الصالح از هراس خوارزمیان به سنجار گریخت. بدرالدین لؤلؤ، حاکم موصل نیز فرصت را غنیمت شمرد و در صدد برآمد تا سنجار را از دست الملك الصالح خارج کند. این شرایط سبب شد تا الملك الصالح به سازش دوباره با خوارزمیان بیندیشد و حتی مناطقی همچون حران و رها را به آنان اقطاع دهد (الدواداری، ۱۴۴۲، ج. ۷، ص. ۳۳۱؛ ابوالفداء، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۱۹۸؛ ذهبی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۲۲۲). خوارزمیان از این اقدام الملك الصالح استقبال کردند؛ زیرا فرصت مناسبی بود تا آنان انتقام زندانی شدن فرمانده‌شان و رانده‌شدن‌شان از آسیای صغیر را بگیرند (سرافرازی، ۱۳۸۷، ص. ۴۴). با این اقدامات، خوارزمیان متوجه شهر آمد شده، به بدرالدین لؤلؤ هجوم برده و او را به سختی شکست دادند (ابن اثیر، ۱۹۸۷، ج. ۱۳، ص. ۱۶۱؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۲، ج. ۶، ص. ۳۰۰). از نتایج این اقدامات می‌توان به رهایی الملك الصالح نجم‌الدین ایوب، از محاصره سنجار و بازگشت او به مقر حکومتش در حصن کیفا و قطع ارتباط خوارزمیان با حاکم ماردین اشاره کرد. به این صورت، تا سال‌های متمادی خوارزمیان از مهم‌ترین یاران الملك الصالح شمرده شدند و نقش مهمی در تعادل قوا در قلمرو ایوبیان در مصر و شام داشتند.

هدف متقابل خوارزمیان و ایوبیان از برقراری روابط

خوارزمیان بعد از مرگ امیرشان، در پی برقراری روابط دوستانه با حکومت‌های منطقه از جمله سلجوقیان و ایوبیان بودند. این دو نیز نیز متناسب با شرایط و نیازهای خود به ارتباط بیشتر با آنها تمایل داشتند. اختلافات ایوبیان و سلجوقیان بسیار ریشه‌دار و تحت تأثیر علل مختلفی بود. آنها از هر قدرتی به خصوص قدرت‌های سیال در منطقه مانند ترکمانان و سربازان متواری خوارزمی در مرادوات خود استفاده می‌کردند (برای اطلاع بیشتر نک. فروزانی و محمدی قناتغستانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸۷-۱۶۹). مراد خوارزمیان از پیوستن به

حکومت‌های مختلف در منطقه آن بود که بتوانند از اقتدار آنان برای رسیدن به هدف خود - که دستیابی به قدرت و حکومت مجدد بود - استفاده کنند. بنابراین هر گاه که فرصتی برای احیای قدرت و استحکام موقعیت خویش به دست می‌آوردند، از آن استفاده می‌کردند (سرافرازی، ۱۳۸۷، ص. ۴۴). آنها هنگامی که دریافتند با همراهی سلجوقیان به اهداف خود نمی‌رسند، بنای همراهی با ایوبیان را نهادند و در این کار آن‌چنان پیش رفتند که به پیوند خویشاوندی تن دادند؛ چنانکه الملک الصالح خواهر مادری خویش را به ازدواج فرمانده خوارزمیان امیر حسام‌الدین برکه خان درآورد (مقریزی، ۱۹۹۷، ج. ۱، ص. ۳۹۱).

ایوبیان از دوستی با خوارزمیان اهداف خود را پیگیری می‌کردند. هدف ایوبیان از همکاری با خوارزمیان را می‌توان در دو مورد خلاصه کرد: یکی ترس از نیروی گسترده و ویرانگر خوارزمیان در منطقه، و دیگری استفاده از نیرو و قدرت آنان برای تصرف برخی مناطق و یا دفع دشمنان خود بود. زمانی که خوارزمیان از سلجوقیان جدا شدند، شورش‌هایی را در منطقه ایجاد کردند. آنها با تصرف برخی مناطق از جمله حران، رها و رقه ایوبیان را به وحشت انداختند؛ آن‌چنانکه الملک الصالح سعی کرد تا با خوارزمیان از در دوستی درآید. بنابراین، امیران بزرگ خوارزمی را به همراه فرماندهان و سربازان - که بیش از پانزده هزار نفر بودند - گرامی داشت و حتی مجبور شد تا شاهزادگان و خدمه خود را از کار برکنار کرده، مقام آنان را به خوارزمیان عطا کند (صبری، ۱۴۱۹، ص. ۵۴؛ حنبلی، ۱۴۱۵، ص. ۳۳۰). این اقدام الملک الصالح واکنش‌هایی را در پی داشت. امیران و کسانی که وی برکنار کرده بود، به نشانه اعتراض به نزد الملک الکامل پدر نجم‌الدین ایوب در مصر رفتند و آنچه را که اتفاق افتاده بود، به وی گزارش کردند. این اخبار، خشم الملک الکامل را برانگیخت و الملک الصالح را مورد مؤاخذه و نکوهش قرار داد. نجم‌الدین ایوب در نامه‌ای به پدرش، ضمن توجیه اقداماتش، نوشته بود که خوارزمیان با پانزده هزار سپاه به منطقه تحت حاکمیتش آمده بودند و او توانایی جنگیدن و یا اخراج آنان را نداشت و از این هراس داشت که سرزمینش را تسخیر کرده و او را اخراج کنند (ابن العمید، بی‌تا، ص. ۲۷؛ مقریزی، ۱۹۹۷، ج. ۱، ص. ۳۷۸؛ ابن خلدون، ۱۴۰۸، ج. ۵، ص. ۳۲۳).

علاوه بر ترس از سپاه خوارزمی هدف اصلی الملک الصالح از ایجاد ارتباط و اتحاد با خوارزمیان این بود که موقعیت خود را به وسیله این سپاه تقویت کند. مرگ الملک الاشرف - حاکم دمشق - در سال ۶۳۵، فرصت مناسبی برای سنجش قدرت الملک الصالح پس از تقویت ارتش او به وسیله خوارزمیان بود. او توانست سرزمین سنجار را با جان فشانی خوارزمیان از دست پسرعمویش، الملک المنصور، خارج کند (ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۵، ص. ۱۵۳). با این همراهی خوارزمیان، الملک الصالح مناطقی در جزیره را به آنان اقطاع داد و تصمیم گرفت روابط خود با آنان را از طریق پیوند خویشاوندی مستحکم کند. بنابراین، دخترش را به ازدواج برکه‌خان خوارزمی درآورد و همچنین قرار شد تا پسرش المغیث عمر نیز با دختر برکه‌خان ازدواج کند (ابن العمید، بی‌تا، ص. ۲۷).

نقش خوارزمیان در درگیری‌های داخلی امیران ایوبی

خوارزمیان با امیران ایوبی مناطق مختلف کشمکش و نزاع داشتند. آنها همواره وابسته به الملک الصالح و در خدمت او بودند. آنان با وجود اینکه در دوره ضعف الملک الصالح، به سنجار حمله برده و شهرهایی همچون حلب را ویران کردند؛ اما نشان دادند که اقداماتشان در جهت خدمت به متحد خود، و به سبب دشمنی حلبیان و صاحب حمص و حاکم دمشق نسبت به الملک الصالح بوده است. در آن زمان، توان خوارزمیان به صورت قابل ملاحظه‌ای افزایش یافته بود و حتی تعداد زیادی از امرای ایوبی نیز به دلیل منافع و جاه‌طلبی‌های شخصی خود به خوارزمیان پیوسته بودند که از جمله آنها می‌توان به الملک الجواد - حاکم سابق دمشق و پسر الملک الحافظ صاحب قلعه جعبر - اشاره کرد (صبری، ۱۴۱۹، ص. ۷۰؛ ابن جوزی، ۲۰۱۳، ج. ۸، ص. ۳۷۲).

در سال ۶۳۸ به سبب درگیری‌های محلی و ورود مغولان به حدود جزیره و شام، خوارزمیان در اوج قدرت بودند و مناطق وسیعی را در سلطه خویش داشتند. با این همه آنها به سبب اشتغال به غارت و چپاول، نتوانستند از فرصت به دست آمده، برای احیای حکومت خود استفاده کنند و اقداماتشان به ایجاد اتحادیه‌ای علیه آنان منجر شد. گفتنی است که اغلب اقدامات آنان سبب ناامنی و هرج و مرج در شام شد و حاکمان این مناطق درگیر عصیان‌های خوارزمیان شدند. وضع چنان آشفته شد که حکمرانان حماه و حمص همواره درگیر با خوارزمیان بودند (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۵۴). همین موضوع سبب شد تا برخی از امرای ایوبی برای حفظ منطقه خود از خطرات خوارزمیان از صلیبیان کمک بخواهند (طوقوش، ۱۳۸۰، ص. ۳۴۲).

به دلیل شورش‌های خوارزمیان در حلب، حاکم آنجا تمام قوای خود را صرف مبارزه با آنان کرد. پس از درگیری‌های فراوان، خوارزمیان در وضع بحرانی قرار گرفتند و در نبرد سال ۶۳۸ شکست خوردند (ابوالفداء، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۲۰۴؛ ابن جوزی، ۲۰۱۳، ج. ۸، ص. ۳۸۴؛ ابن اثیر، ۱۹۸۷، ج. ۱۳، ص. ۱۵۷). درگیری‌ها و نزاعی که به وسیله خوارزمیان در منطقه ایجاد شد، پیامدهایی داشت. از جمله اینکه از یک طرف خوارزمیان، بسیاری از اقطاعات مهم خود در جزیره را از دست دادند و لشکر حلب زمام امور را در حران، رها و سروج به دست گرفت و الملك المنصور ابراهیم - حاکم حمص - بر خابور مسلط شد (حنبل، ۱۴۱۵، ص. ۳۶۶؛ ابن سباط، ۱۴۱۳، ص. ۳۲۴-۳۲۳). از طرف دیگر، ظهور بدرالدین لؤلؤ - حاکم موصل - به مناطق خوارزمیان از جمله نصیبین و قلعه دارا حمله و آنجا را تصرف کرد (ابوالفداء، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۲۰۵). ایجاد رعب و وحشت از جانب خوارزمیان در غرب جزیره و شمال شام، شکنجه، قتل، تجاوز، نابودی مزارع و غارت اموال و احشام در منطقه (ابن العدیم، ۱۴۲۵، ج. ۲، ص. ۶۹۶؛ صبره، ۱۴۰۷، ص. ۲۸۰) موجب هدر دادن نیروی نظامی مسلمانان شد؛ در حالی که آنها نیازمند اتحاد در مقابل مغولان و صلیبیان بودند.

خوارزمیان به رغم آشفتگی‌های اولیه، بار دیگر در منطقه عانه سازمان یافتند و در سال ۶۳۹ به سوی موصل حرکت کردند. بدرالدین لؤلؤ از در صلح و توافق با آنان درآمد و نصیبین را به آنان سپرد (صبره، ۱۴۰۷، ص. ۲۸۴؛ ابن العدیم، ۱۴۲۵، ج. ۲، ص. ۷۰۳). شرایط سیاسی در جزیره و شام باعث شد تا خوارزمیان بار دیگر به نیروی نظامی مورد تقاضا تبدیل شوند. مغولان بر غرب ایران تسلط یافته بودند و نفوذ آنان به آذربایجان و ارمنیه کبیر نیز کشیده شده بود. تهدید مغولان تنها خطری نبود که میافارقین را تهدید می‌کرد؛ صلیبیان نیز تهدید جدی بودند. دسته‌بندی‌های متعدد و درگیری‌های مکرر و قتل و غارت‌های بسیاری که در نتیجه نفوذ خوارزمیان در منطقه ایجاد شده بود، باعث تفرقه مسلمانان و پیشروی صلیبیان شد. در آن زمان ایوبیان به دو دسته تقسیم شده بودند؛ گروهی از آنان شامیانی بود که از صلیبیان برای سرکوب الملك الصالح و خوارزمیان کمک خواستند و دیگری، نیروهای الملك الصالح بودند که از خوارزمیان برای سرکوب شامیان و صلیبیان درخواست کمک کرده بودند (ابوالفداء، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۲۰۹؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۲، ج. ۶، ص. ۳۲۲).

نقش آفرینی خوارزمیان در مقابله با صلیبیان

در کشاکش درگیری‌های ایوبیان در شام، خوارزمیان به نیروی غارتگر، تجاوزگر و شورش در منطقه تبدیل شده بودند، اما پس از تحمل شکست‌های متعدد، عملکردشان دچار تحول شد و این بار تصمیم گرفتند تا شمشیر خود را علیه صلیبیان به کار اندازند. خوارزمیان در ادامه تحرکات خود در منطقه به سمت غزه حرکت کردند. عامل مؤثر در حرکت آنان به این منطقه، تحرکات برخی از حکام مانند الملك الناصر و برخی از متحدان وی بود. این رویداد، مصادف با دوره‌ای بود که امیران ایوبی شام و مصر گرفتار اختلاف بودند و این اختلاف به جایی رسید که سه امیر ایوبی شهرهای کرک، دمشق و حمص جبهه متحدی علیه الملك الصالح تشکیل دادند و چون خود را در مقابل او ناتوان دیدند، در صدد برآمدن تا با صلیبیان صلح کنند. طبق صلح، پیشنهاد شد تا طبریه و عسقلان به صلیبیان واگذار شود. ابن واصل (۱۹۷۲، ج.

۵، ص. ۳۳۳) مورخ معاصر که در راه مصر از بیت المقدس عبور کرده بود، آورده است که: «در اواخر سال ۶۴۱ به سرزمین مصر سفر کردم و وارد بیت المقدس شدم و راهبان و کاهنان را بر صخره مقدس دیدم که جام‌های شراب به رسم تقرب مصرف می‌کردند. وارد مسجدالاقصی شدم که در آن ناقوسی آویزان بود و در آن حرم شریف اذان و اقامه لغو و کفر در آنجا آشکار شده بود». امیران ایوبی در مقابل واگذاری قدس، طبریه و عسقلان و همچنین بخشی از مصر (در صورت تصرف آن) به صلیبیان، با آنان هم‌پیمان شده بودند. در مقابل قرار شد تا صلیبیان در جنگ با الملک الصالح، از الملک الناصر و الملک اسماعیل و الملک المنصور حمایت کنند. الملک الصالح هم در مقابل جبهه ایوبیان شام، شمار زیادی از خوارزمیان را به کمک خواست و آنان را برای حمله به شام تشویق کرد (ابوالفداء، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۲۰۹؛ ابرهارد مایر، ۱۳۷۱، ص. ۲۹۷؛ Humphreys, 1997, p. 274 - 275). با کمک‌خواهی الملک الصالح از خوارزمیان، ده هزار نظامی خوارزمشاهی از رود فرات عبور کردند. این عده به دو گروه تقسیم شدند: گروهی به بقاع رفته و گروه دیگر عازم دمشق شدند. استحکامات این شهر قوی بود و آنها نتوانستند حمله کنند؛ از این‌رو به طبریه رفته و آنجا را از تصرف صلیبیان خارج کردند. خوارزمیان سپس به بیت المقدس هجوم برده و در سال ۶۴۲ به این شهر رسیدند (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۶۸). ترس از خشونت و ظلم خوارزمیان به حدی بود که الناصر داود به کرک بازگشت و در آنجا پناه گرفت. حمله خوارزمیان به بیت المقدس با مقاومت صلیبیان روبه‌رو شد، اما در نهایت سپاه صلیبی ناچار شد تا از الملک الناصر داود -حاکم کرک- که نزدیک‌ترین متحد مسلمان به بیت المقدس بود، درخواست نیرو کند. الملک الناصر که تمایل چندانی به مسیحیان نداشت، تنها به فرستادن شماری از سربازان بسنده کرد. الملک الناصر از آنچه خوارزمیان با صلیبیان در بیت المقدس کردند، خشنود بود؛ زیرا پدرش المعظم عیسی از طرفداران آخرین سلطان خوارزمی و مادرش نیز خوارزمی‌الاصل بود (حنبل، ۱۴۱۵، ص. ۳۳۷؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۲، ج. ۶، ص. ۳۲۴-۳۲۵). از سوی دیگر، الناصر می‌دانست که اتحاد با صلیبیان خشم مسلمانان را در پی خواهد داشت. او در پی جبران اشتباهش در واگذاری زیارتگاه‌های مسلمانان در بیت المقدس و طبریه و عسقلان، به صلیبیان برآمده بود. سرانجام بیت المقدس پس از نبردی سهمگین به دست خوارزمیان فتح شد (ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۵، ص. ۳۳۷؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۲، ج. ۶، ص. ۳۲۳). ابن واصل (۱۹۷۲، ج. ۵، ص. ۳۳۷) در شرح این واقعه آورده است: «خوارزمیان به بیت المقدس حمله کردند و بر کسانی که از نصارا بودند، شمشیر کشیدند و به هیچ‌یک از آنها رحم نکردند، فرزندان و زنان ایشان را اسیر کردند و وارد کلیسای معروف به «قیامت» شدند و مقبره‌ای را که مسیحیان معتقد بودند، مقبره مسیح (ع) است، تخریب کردند و جسد‌های پادشاهان صلیبی را بیرون آوردند و استخوان‌های مردگان را سوزاندند». خوارزمیان در شهر کشتار کردند و به غارت بازار پرداختند؛ از این‌رو شمار فراوانی از مردمان مسیحی بیت المقدس در شانزدهم ربیع‌الاول ۶۴۲ مجبور به مهاجرت شدند (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۶۹). در تحقق پیروزی خوارزمیان در بیت المقدس، عدم همراهی برخی از امرای ایوبی نظیر امیران دمشق و حمص با صلیبیان و نیز عدم استحکام حصار بیت المقدس تأثیرگذار بود (ابرهارد مایر، ۱۳۷۱، ص. ۲۹۷). در این میان عنصر غافل‌گیری نیز تأثیر بسیاری داشت. هنگامی خوارزمیان از شرق به سمت دمشق حرکت کردند، الملک الصالح اسماعیل با عجله سربازان خود را از غزه احضار کرد تا نیروی مستحکمی ایجاد کند و حصار دمشق را در برابر خوارزمیان استحکام بخشید. با گمان غالب مبنی بر اینکه خوارزمیان، دمشق را هدف قرار داده‌اند، به ناگاه آنان مسیر خود را به بیت المقدس تغییر دادند و صلیبیان آنجا را غافلگیر کردند (صبری، ۱۴۱۹، ص. ۱۰۲).

پس از تسخیر بیت المقدس به دست خوارزمیان، این گروه فاتح به غزه رفته و در آن سکنا گزیدند و نمایندگان خود را نزد سلطان نجم‌الدین ایوب فرستادند. الملک الصالح نجم‌الدین ایوب در قاهره از فرستادگان خوارزمیان استقبال کرد (مقریزی، ۱۹۹۷، ج. ۱، ص. ۴۱۹؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۲، ج. ۶، ص. ۳۲۳). الملک الصالح با اسکان آنان در غزه، مانع ورودشان به مصر شد و به آنها وعده حکومت شام داد (ابن العمید، بی‌تا، ص. ۳۳). این موضع نجم‌الدین ایوب، نشانگر میزان هراس حکمرانان متحد خوارزمیان از قدرت این سپاه بود.

مقارن تصرف بیت‌المقدس به دست سپاه خوارزمی، شوالیه‌های صلیبی در خارج از عکا، تجمع کرده بودند. الملک الصالح اسماعیل، فرمانروای دمشق سربازان خود را آماده کرد و مقرر شد تا وی در دمشق و الناصر داود در کرک مستقر شوند و الملک المنصور نیز فرماندهی ارتش حمص و حلب و دمشق را در طول جنگ به عهده بگیرد (ابن جوزی، ۲۰۱۳، ج. ۸، ص. ۳۸۲). شامیان و صلیبیان، در آخر ربیع‌الاول سال ۶۴۲ از عکا به سمت یافا حرکت کردند و بزرگ‌ترین ارتش مسیحی را تشکیل دادند که در جمع آنها شخصیت‌های برجسته و اسقف اعظم حضور داشتند. در واقع این لشکر مسیحی، عظیم‌ترین سپاهی بود که پس از نبرد حطین تا آن زمان به میدان فرستاده شده بودند. این سپاه به دست فیلیپ مونتفورتی، امیر تبین و صور و والتر برینی، حکمران یافا فرماندهی می‌شد (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۰؛ طقوش، ۱۳۸۰، ص. ۳۴۴). گویا شمار صلیبیان در آن نبرد، هزار و پانصد شوالیه و ده هزار پیاده بود (نویری، ۱۴۲۴، ج. ۲۹، ص. ۱۹۸؛ رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۰). نیروهای ایوبی شام نیز تحت رهبری الملک المنصور از نظر تعداد، پرشمارتر، اما از نظر تسلیحات، ضعیف‌تر بودند. در این میان، الملک الناصر داود ظاهراً سواره نظام آنها را تأمین می‌کرد (گروسه، ۱۳۸۴، ص. ۳۵۰؛ رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۰).

در قاهره الملک الصالح، لشکری آماده کرد و فرماندهی آن را به رکن‌الدین بیبرس سپرد و او را به غزه رهسپار کرد. لشکر متفق صلیبیان و شامیان به عسقلان رفته و از آنجا متوجه غزه شدند. لشکر مصر که خوارزمیان نیز با آنها بودند، در جهت عسقلان به سمت شمال حرکت کردند و دو گروه در محلی به نام اربیا (روستایی بین غزه و عسقلان) با یکدیگر رو به رو شدند (نویری، ۱۴۲۴، ج. ۲۹، ص. ۱۹۸). نیروهای شام و سپاه هواخواه صلیبیان، درباره راهاندازی جنگ مشورت کردند. المنصور ابراهیم به آنها توصیه کرد که در جای خود بمانند و اردوگاه خود را در برابر هر حمله‌ای قبل از حمله خوارزمیان تقویت کنند؛ زیرا عقیده داشتند که ارتش مصر نمی‌تواند بدون خوارزمیان حمله‌ای انجام دهد. برخی از صلیبیان همچون والتر برین به دنبال تعجیل در حمله بودند؛ زیرا سپاهشان پرشمارتر بود و فرصت مغتنمی برای از بین بردن تهدید خوارزمیان و تحقیر الصالح نجم‌الدین فراهم شده بود. این‌چنین والتر برین، راه جنگ را در پیش گرفت و سپاهیان هواخواه او برای حمله به حرکت درآمدند (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۱). در ۱۲ جمادی‌الاول سال ۶۴۲، درگیری بین دو سپاه روی داد (ابرهارد مایر، ۱۳۷۱، ص. ۲۹۷) و زمانی که لشکریان مصر در حال دفع صلیبیان بودند، خوارزمیان به نیروهای شام حمله کردند. الملک المنصور و سربازانش در حمص پایداری نشان دادند و مواضع خود را حفظ کردند؛ اما سربازان دمشق تاب مقاومت نیاورده و گریختند. خوارزمیان به صف مسیحیان حمله کردند و آنها را به سوی نیروهای مصری راندند. صلیبیان سخت جنگیدند، اما نتیجه‌ای در پی نداشت و به سرعت نیروهای آنان نابود شدند (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۱؛ العبود، ۱۹۸۷، ص. ۱۸۵). در میان کشته‌شدگان، اسقف اعظم صور و اسقف رمله نیز بودند. کنت یافا جزو اسرا بود. فرماندهان دیگر به همراه سربازان به عسقلان گریختند. تعداد کشتگان را حدود پنج هزار تخمین زده‌اند، البته به نظر می‌رسد تعداد بیش از آن بوده‌است (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۱). بسیاری از مورخان مسلمان متفق‌اند که پیروزی در اربیای غزه بزرگ‌تر از پیروزی‌های نورالدین محمود یا صلاح‌الدین ایوبی بوده‌است (ابن جوزی، ۲۰۱۳، ج. ۸، ص. ۳۸۲؛ ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۵، ص. ۳۳۳؛ ابن سباط، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۳۳۱). این در حالی است که برخی از پژوهشگران از این نبرد با عنوان نبرد «حطین دوم» یاد کرده‌اند (طقوش، ۱۳۸۰، ص. ۳۴۵؛ عودی، ۱۳۹۰، ص. ۶۷). در پی این رویداد، در غزه نیرویی متشکل از خوارزمیان و مصریان، توانستند لشکر مسیحی را به سختی شکست داده و آنها را به شهرهای ساحلی‌شان عقب برانند. این شکست، بدترین شکستی بود که صلیبیان از زمان نبرد «حطین» (در عصر صلاح‌الدین ایوبی) با آن مواجه شده بودند (ابرهارد مایر، ۱۳۷۱، ص. ۲۹۷).

جنگ اربیا، با ناکامی صلیبیان به پایان رسید و در پی آن شهرهای عسقلان و طبریه و جبل طور توسط مسلمانان و با نقش‌آفرینی خوارزمیان فتح شد. در آن جنگ، شاهزادگان ایوبی بار دیگر توسط الملک الصالح ایوب، سلطان مصر متحد شدند و به صورت حکومتی نسبتاً متحد درآمدند (گروسه، ۱۳۸۴، ص. ۳۵۳). الملک الصالح پس از این پیروزی دستور برگزاری جشن بزرگ و تزیین قاهره را صادر کرد. در آن

روز خبر ورود اسیران صلیبی با گروهی از اصحاب الملك الناصر و گروهی از لشکریان دمشق، به مسلمانان رسید. ورود آنان به قاهره روزی به یادماندنی بود و سرهای مردگان را بر دروازه‌ها آویزان و زندان‌ها را پر از زندانیان کردند (نویری، ۱۴۲۴، ج. ۲۹، ص. ۱۹۷؛ ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۵، ص. ۳۳۸؛ مقریزی، ۱۹۹۷، ج. ۱، ص. ۴۲۰). در منابع تاریخی اشاره شده‌است که الملك المنصور، امیر حمص، پس از جنگ گریه کرد و گفت: «به خدا قسم در آن روز که جنگ فرا رسید، خدای متعال این آگاهی را در قلب من قرار داد که ما پیروز نخواهیم شد؛ چراکه می‌خواستیم مسلمانان را با کمک کفار شکست دهیم و می‌دانستم که چون در زیر صلیب‌ها رفتیم، هرگز پیروز نخواهیم شد» (ابن جوزی، ۲۰۱۳، ج. ۸، ص. ۳۸۲؛ نویری، ۱۴۲۴، ج. ۲۹، ص. ۱۹۹؛ ابن واصل، ۱۹۷۲، ج. ۵، ص. ۳۳۹).

نتایج نبردهایی که خوارزمیان در جنگ‌های صلیبی انجام دادند، تنها به پیروزی آنان و نظامیان مصری بر صلیبیان و متحدان شامی آنها، و هزاران کشته و صدها اسیر محدود نشد، بلکه آثار اقتصادی و سیاسی دیگری نیز در پی داشت. بی‌تردید مهم‌ترین نتیجه این نبرد، شکست بزرگ صلیبیان و دست یافتن خوارزمیان به بیت‌المقدس بود. از لحاظ اقتصادی نیز غنائم بسیاری نصیب گروه پیروز شد که مقریزی (متوفای ۸۴۵؛ ۱۹۹۷، ج. ۱، ص. ۴۲۰؛ و نیز ابن العمید، بی‌تا، ص. ۳۴) آن را غیرقابل توصیف خوانده‌است. اراضی قابل توجهی نصیب فاتحان به‌خصوص خوارزمیان شد. توصیف عملکرد آنان به سال ۶۴۲ چنین انعکاس یافته‌است: «خوارزمیان بدون هیچ مانعی پیشروی می‌کنند و کسی نمی‌تواند در برابر آنها مقاومت کند. آنها سرزمین را مهار کردند و آن را به‌گونه‌ای در میان خود تقسیم می‌کنند که گویی از آن خودشان است. آنان مأموران و صاحبان مناصب را در شهرها و روستاهای مسیحی تعیین می‌کنند، محصولات را جمع‌آوری می‌کنند و مالیات‌هایی را که دهقانان به صلیبیان می‌پرداختند، برای خود می‌گیرند» (Parisiensis, 1877, v. 4, P. 337؛ حسین، ۱۹۸۹، ص. ۲۵۴-۲۵۳). علاوه بر صلیبیان، حامیان شامی آنان نیز، بسیاری از دارایی‌های خود را از دست دادند. به روایت ابن جوزی (۲۰۱۳، ج. ۸، ص. ۳۸۲)، اسب‌ها و سلاح‌ها و خزانه‌های الملك المنصور ابراهیم، امیر حمص غارت شد. نبرد غزه برای صلیبیان فاجعه‌بار بود؛ زیرا شکست آنان در برابر مصریان و خوارزمیان همه آنچه را که از راه مصالحه در دهه‌های اخیر یعنی از زمان ورود فردریک دوم (پادشاه آلمان) به بیت‌المقدس تا مذاکرات با سلطان نجم‌الدین ایوب، سلطان مصر و الملك الصالح اسماعیل، حاکم دمشق و یارانش در کرک و حمص، به دست آورده بودند، از آنها ربود (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۲). ضربه وارد شده بر صلیبیان، دولت آنان را چنان از نیرو انداخت که جز در نواحی ساحلی و چند دژ استوار، مقاومت چندانی از آنان مشاهده نشد (ابرهارد مایر، ۱۳۷۱، ص. ۲۹۹).

خوارزمیان امیدوار بودند که به پاداش خدمتی که کرده بودند، الملك الصالح بخشی از اراضی مصر را به آنان واگذار کند، اما الملك الصالح مانع حضور آنان در مصر شد و آنان را وادار به اقامت در شام کرد. بنابراین خوارزمیان مصمم شدند تا از اتحاد الملك الصالح بیرون آیند. آنان در سال ۶۴۳ به خدمت الملك اسماعیل درآمدند. الملك اسماعیل به اتکای خوارزمیان به دمشق بازگشت و آنجا را محاصره کرد. الملك اسماعیل امیدوار بود که دیگر امیران ایوبی علیه الملك الصالح، به حمایت از وی برخیزند، ولی آنان، خوارزمیان را بیش از دیگران دشمن می‌پنداشتند. بنابراین الملك اسماعیل و یاران خوارزمی او دست از محاصره کشیدند و برای مقابله با الملك الصالح به سوی شمال رفتند؛ اما سپاه الملك اسماعیل شکست خورد و لشکر خوارزمیان تقریباً متلاشی شد و حکومت دمشق به دست الملك الصالح افتاد. باقی‌ماندگان خوارزمی که جان سالم به در بردند، راه مشرق پیش گرفتند و به مغولان پیوستند (رانسیمان، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۲۷۳).

نتیجه

خوارزمیان پس از مرگ جلال‌الدین، مناطق مختلفی را جهت استقرار برگزیدند که قلمرو سلجوقیان روم و ایوبیان مهم‌ترین آنها بودند. حضور خوارزمیان در قلمرو ایوبیان، مقارن درگیری‌های داخلی خاندان ایوبی، زمینه را برای قدرت‌گیری آنان مهیا ساخت. هر یک از

مدعیان قدرت، در پی بهره‌گیری از این سپاه بودند تا ضمن مهار نیروی ویران‌گر خوارزمیان به تقویت سپاه خود بپردازند. باوجود این، روابط خوارزمیان با امیران ایوبی و حکمرانان محلی همواره دچار تغییر می‌شد. هدف خوارزمیان از ارتباط با حکمرانان محلی، دستیابی به قدرت و کسب جایگاه بود که در پیوستن به سلجوقیان روم و امیران ایوبی می‌توان آن را مشاهده کرد. سلجوقیان روم و ایوبیان نیز برای مهار قدرت ویران‌گر این گروه نظامی و برای مقابله با رقبای مجاور به برقراری روابط با آنان متمایل شدند. خوارزمیان در درگیری‌های داخلی ایوبیان، غالباً تابع الملک الصالح بودند که به افزایش اقتدار این حاکم انجامید و متعاقب آن، همگرایی دیگر امیران مدعی ایوبی را علیه الملک الصالح در پی داشت. مهم‌ترین نقش‌آفرینی خوارزمیان در مواجهه با صلیبیان، به باز پس‌گیری بیت‌المقدس انجامید. این سپاه، در درگیری الملک الصالح با امیران محلی و صلیبیان متحد آنان، به سوی بیت‌المقدس تغییر مسیر داده و ضمن غافلگیری صلیبیان، بیت‌المقدس را از دست صلیبیان خارج کردند. خوارزمیان، متعاقب این فتح، در نبرد اربیا شکست سختی بر صلیبیان و متحدانشان تحمیل کردند. بر این اساس، در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که ورود خوارزمیان به شام و جزیره بر افزایش تنش و درگیری میان امیران ایوبی و تحولات سیاسی- نظامی منطقه تأثیرگذار بود که از نتایج قابل توجه آن، شعله‌ور شدن آتش اختلافات داخلی، رهایی بیت‌المقدس از چنگ صلیبیان و شکست سخت صلیبیان و امیران ایوبی مخالف الملک الصالح در نبرد اربیا بود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت شده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

- ابرهارد مایر، هانس (۱۳۷۱ش). *جنگ‌های صلیبی*. ترجمه عبدالحسین شاهکار. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۹۸۷). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن العبري، غريغوريوس ابوالفرج (۱۹۸۶). *تاریخ الزمان*. بیروت: دارالمشرق.

- ابن العدیم، عمر بن احمد (۱۴۲۵). *زبدہ الحلب فی تاریخ حلب*، دمشق: دارالکتب العربی.
- ابن العمید، مکیں جرجس [بی تا]. *أخبار الإیوبیین*، بی جا: مکتبه الثقافه الدینیہ.
- ابن بی بی المنجمه، ناصرالدین حسین بن محمد (۱۳۹۰ش). *الاورامر العلانیہ فی الامور العلانیہ*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- ابن تغری بردی، جمال الدین (۱۹۷۲). *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره*. قاهره: وزاره الثقافه و الإرشاد القومي.
- ابن جوزی، شمس الدین ابوالمظفر (۲۰۱۳). *مرآه الزمان فی تاریخ الاعیان*. دمشق: دارالرساله العالمیہ.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸). *العبر*. بیروت: دارالفکر.
- ابن سباط، حمزه بن احمد (۱۴۱۳). *صدق الاخبار تاریخ ابن سباط*. لیبی: جروس برس.
- ابن واصل، جمال الدین محمد بن سالم (۱۹۷۲). *مفرج الکروب فی اخبار بنی ایوب*. قاهره: دارالکتب المصریہ.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل [بی تا]. *المختصر فی اخبار البشر*. قاهره: دارالمعارف.
- حسین، حسن عبدالوهاب (۱۹۸۹). *تاریخ الجماعه الفرسان التیتون فی الأراضی المقدسه*. اسکندریه: دارالمعرفه الجامعیہ.
- حمدی، حافظ احمد (بی تا). *الدوله الخوارزمیہ و المغول*. قاهره: دارالفکر العربی.
- حنبل، احمد بن ابراهیم (۱۴۱۵). *شفاء القلوب فی مناقب بنی ایوب*. قاهره: مکتبه الثقافه الدینیہ.
- الدواداری، ابوبکر بن عبدالله (۱۴۴۲). *کنز الدرر و جامع الغرر*. قاهره: مکتبه المؤید.
- ذهبی، محمد بن احمد (بی تا). *العبر فی خبر من عبر*. بیروت: دارالکتب العلمیہ.
- رانسیمان، استیون (۱۳۷۱ش). *تاریخ جنگ های صلیبی*. ترجمه منوچهر کاشف. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- سرافرازی، عباس (۱۳۸۷ش). «خوارزمیه پس از خوارزمشاهیان». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، شماره ۵۳. تابستان. ص ۴۱-۵۷.
- صبره، عفاف سید (۱۴۰۷). *التاریخ السیاسی للدوله الخوارزمیہ*. قاهره: دارالکتاب الجامعی.
- صبری، سلیم (۱۴۱۹). *الانراک الخوارزمیون فی الشرق الأدنى الإسلامی*، قاهره: مکتبه الثقافیه الدینیہ.
- طقوش، محمد سهیل (۱۳۸۰ش). *دولت ایوبیا*. ترجمه عبدالله ناصری طاهری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- العبود، نافع توفیق (۱۹۸۷). *الدوله الخوارزمیہ. نشأتها و علاقاتها مع الدول الإسلامیہ*. بغداد: مطبعه الجامعه.
- عمادالدین خلیل (۱۴۰۰ش). *الامارات الأرتقیه فی الجزیره والشام*. بیروت: موسسه الرساله.
- عودی، ستار (۱۳۹۰ش). *جنگ های صلیبی*. تهران: نشر کتاب مرجع.
- فروزانی، سید ابوالقاسم و مهدی محمدی قناتغستانی (۱۳۹۰ش). «بررسی روابط سیاسی - نظامی صالح الدین ایوبی و قلیچ ارسلان دوم». *فصلنامه تاریخ اسلام*. شماره ۴۸، زمستان. ص ۱۶۹-۱۸۷.
- گروسه، رنه (۱۳۸۴ش). *تاریخ جنگ های صلیبی*. ترجمه ولی الله شادان، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۹۹۷). *السلوک لمعرفه دول الملوک*. تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیہ.
- ناصری طاهری، عبدالله (۱۴۰۱ش). *جنگ های صلیبی*. تهران: مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
- نویری، احمد بن عبدالوهاب (۱۴۲۴). *نهایه الارب فی فنون الأدب*. بیروت: دارالکتب العلمی.

References

- Abu al-Fida, 'Imād al-Dīn Ismā'īl (n.d.). *al-Mukhtaṣar fī Akhbār al-Bashar*. Cairo: Dār al-Ma'ārif. [In Arabic]
- Al-'Abbūd, Nāfi' Tawfīq (1987). *Al-Dawla al-Khwārazmīyya: Nash'atuhā wa 'alāqātuhā ma'a al-Duwal al-Islāmiyya*. Baghdad: Maṭba'a al-Jāmi'a. [In Arabic]
- Al-Dawādārī, Abu Bakr bin 'Abd Allāh (1442 Ah). *Kanz al-Durar wa Jāmi' al-Ghurur*. Cairo: Maktaba al-Mu'ayyid. [In Arabic]
- Al-Maqrizī, Aḥmad bin 'Ali (1997). *Al-Sulūk li Ma'rifat Duwal al-Mulūk*. Edited by Muḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Al-Nuwairi, Aḥmad ibn 'Abd al-Wahhāb (1424). *Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- 'Audī, Sattār (1390 sh). *Janghā-ye Salībi*. Tehran: Nashr-e Ketāb-e Marja'. [In Persian]
- Dhahabi, Muḥammad ibn Aḥmad (n.d.). *al-'Ibar fī Khabar man Ghabar*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Foruzani, Seyyed Abolghasem and Mahdi Mohammadi Ghanatghestani (1390 sh). "Barrasī-ye ravābet-e siyāsi-nezāmi-ye Salāh al-Dīn Ayyūbi va Qilich Arsalān-e Dovvom," *Faṣlnāmeḥ-ye Tārikh-e Eslām*, No. 48, Winter, p. 169-187. [In Persian]
- Grousset, René (1384 sh). *Tārikh Janghā-ye Salībi*. Translated by Valiollah Shadan. Tehran: Nashr va Pazhohesh-e Farzān Roz. [In Persian]
- Hamdi, Hāfiẓ Aḥmad (n.d.). *al-Dawla al-Khwārazmīyya va al-Mughūl*. Cairo: Dār al-Fikr al-'Arabi. [In Arabic]
- Hanbali, Aḥmad ibn Ibrāhīm (1415 Ah). *Shifā' al-Qulūb fī Manāqib Banī Ayyūb*. Cairo: Maktaba al-Thaqāfa al-Dīniyya. [In Arabic]
- Hussein, Hassan 'Abd al-Wahhāb (1989). *Tārikh al-Jamā'a al-Fursān al-Tītūn fī al-Arāḍi al-Muqaddasa*. Alexandria: Dār al-Ma'rifa al-Jāmi'iyya. [In Arabic]
- Ibn al-'Adīm, 'Umar bin Aḥmad (1425 Ah). *Zubdat al-Halab fī Tārikh Halab*. Damascus: Dār al-Kutub al-'Arabi. [In Arabic]
- Ibn Bibi al-Munajjima, Nāṣir al-Dīn Husayn bin Muḥammad (1390 sh). *Al-Awāmir al-'Alā'iyya fī al-Umūr al-'Alā'iyya*. Tehran: Pazhoheshgah-e Olum-e Ensani. [In Persian]
- Ibn Jauzi, Shams al-Dīn Abu al-Muẓaffar (2013). *Mir'āt al-Zamān fī Tārikh al-A'yān*. Damascus: Dār al-Risāla al-'Alamiyya. [In Arabic]
- Ibn Khaldun, 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad (1408 Ah). *Al-'Ibar*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Sabat, Hamza bin Aḥmad (1413 Ah). *Ṣidq al-Akhbār Tārikh Ibn Sabāṭ*. Libya: Jarous Press. [In Arabic]
- Ibn Taghri Bardi, Jamāl al-Dīn (1972). *Al-Nujūm al-Zāhira fī Mulūk Miṣr wa al-Qāhira*. Cairo: Wizārat al-Thaqāfa wa al-Irshād al-Qawmi. [In Arabic]
- 'Imād al-Dīn, Khalīl (1400 sh). *Al-Imārāt al-Artuqiyya fī al-Jazīra wa al-Shām*. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
- Nāṣeri Ṭāheri, 'Abdullāh (1401 sh). *Janghā-ye Salībi*. Tehran: Markaz-e Dāyerat al-Ma'āref-e Bozorg-e Eslāmi. [In Persian]
- Runciman, Steven (1371 sh). *Tārikh Janghā-ye Salībi*. Translated by Manuchehr Kashef. Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Sabra, 'Afāf Sayyid (1407 Ah). *Al-Tārikh al-Siyāsi lil Dawla al-Khwārazmīyya*. Cairo: Dār al-Kitāb al-Jāmi'i. [In Arabic]
- Sabri, Salīm (1419 Ah). *Al-Atrāk al-Khwārazmīyyūn fī al-Sharq al-Adnā al-Islāmi*. Cairo: Maktaba al-Thaqāfa al-Dīniyya. [In Arabic]
- Sarfarazi, 'Abbās (1387 sh). "Khwarazmiyya pas az Khwarazmshāhiyān," *Nashriyya-ye Dāneshkadeh-ye Adabīyāt va 'Ulūm-e Ensāni Dāneshgāh-e Isfahan*, No. 53, Summer, p. 41-57. [In Persian]
- Taqqush, Muḥammad Suhail (1380 sh). *Dowlat-e Ayyūbiyā*. Translated by 'Abdullāh Nāseri Ṭāheri. Qom: Pazhoheshgah-e Hozeh va Daneshgah. [In Persian]
- Eberhard, Mayer, Hans (1371 sh). *Janghā-ye Salībi*. Translated by Abdolhossein Shahkar. Shiraz: Shiraz University Press. [In Persian]
- Geyikoğlu, Hasan (1994). "Suriye'deki Harezmīliler'in Haçlılarla Mücadelede ve Kudüs'ün Geri Alınmasındaki Rollerini". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (AÜTAED)*. no1, p135-142.
- Gül, Muammer (2006). "Harezmli Türklerin Anadolu Ve Yakınoğu'daki Rollerini Ve Tesirleri". *Belleten*, no257, p95-118.
- Hillenbrand, C. (2022). "Ayyubid Jerusalem: A Historical Introduction". *Islam and the Crusades: Collected Essays* (p175-230). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Humphreys R, Stephen (1997). *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*, Albany: State University of New York Press.
- Ibn al-'Amīd, Makīn Jirjis (n.d.). *Akhbār al-Ayyūbiyīn*. [n.p.]: Maktaba al-Thaqāfa al-Dīniyya. [In Arabic]
- Ibn al-Athir, Ali ibn Muḥammad (1987). *Al-Kāmil fī al-Tārikh*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn al-Ibrī, Ghirīghūrīyūs Abu al-Faraj (1986). *Tārikh al-Zamān*. Beirut: Dār al-Mashriq. [In Arabic]
- Ibn Wāṣil, Jamāl al-Dīn Muḥammad ibn Sālīm (1972). *Mufarrij al-Kurūb fī Akhbār Banī Ayyūb*. Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyya. [In Arabic]

- Muratbaevich Abdirimov, Bekzod (۲۰۰۲). "Fate of Khwarazmians who remained in Anatolia after the death of Khwarazmshah Jalal-al-Din Mengübürti", *International Journal of Humanities and Education*, Vol.7, No15, p48–68.
- Parisiensis, Matthew (1877). *Matthæi Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica majora*, ed by Henry Richards Luard, London: Longman and etc.
- Welsh, W. E. (2016). "The Battle of La Forbie: Crusader Catastrophe", *Medieval Warfare Magazine*, no5, p26–33.